

І. А. ЧАРОТА

ДА АСЭНСАВАННЯ БЕЛАРУСКІХ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ ВОБРАЗАЎ СВЕТУ (зыходныя моманты і надзёсныя задачы)

Спакон вякоў ці не самая важная задача філалагічнай адукацыі, гэтаксама як і навукі,—захаванне і ўмацаванне нацыянальнай свядомасці. Між тым у апошні час такую задачу вырашаць як ніколі складана. І тут многа прычын, абумоўленых як негатыўным вопытам папярэдняй эпохі, так і стэрэатыпамі, што нараджаюцца ў цяперашнім палітычным тлуме. Прычым уводзяцца яны бяздумна, ад пыхлівага імкнення перагледзець усё дарэшты, але зноў-такі раз і назаўжды.

Пакуль пераадолісем гэта, спатрэбяцца час немалы, высілкі значныя. Што ж да сённяшняга дня, галоўнае, відаць—каб мы засцерагліся ад простага замены знакаў у імя «палітычнай мэтазгоднасці», якая прывядзе да новай вульгарызацыі, каб памяркоўна выбіралі навуковыя прыярытэты і паслядоўна спалучалі іх з асветна-выхаваўчай практыкай.

Натуральна, трэба ад пачатку дбаць пра комплекснае вывучэнне нацыі, г. зн. весці грунтоўную распрацоўку праблем этнагенезу, даследаваць усе фактары, што вызначылі такую менавіта гісторыю беларусаў, як супольнасці са сваімі функцыямі ў розных сістэмах каардынат. Паводле традыцыйных уяўленняў, тут і кампетэнтнасці, і адказнасці больш у прадстаўнікоў іншых навук. А на нашу думку, нескарыванымі пакуль што застаюцца магчымасці філалогіі, прызначэнне якой—засяродзіцца на такіх катэгорыях, як «спрадвечная існасць», «духоўны гена-тып», «нацыянальны духоўны акт», «таямніца нацыянальнага падання», «асаблівасці творчага самавыяўлення».

У першую чаргу варта адкінуць безадносна-агульныя прынцыпы этнічнай характаралогіі, засяроджваючыся на тым, што мае непасрэднае дачыненне да беларускасці. Так, даўно ўжо наспела патрэба весці сістэматызацыю і грунтоўны аналіз меркаванняў, якія адлюстроўваюць на пераканаўчым дыяхранічным зрэзе «погляды з боку». Незалежна ад пазіцыі назіральніка, ягонаў пільнасці і аб'ектыўнасці зробленых вы-сноў, вялікі сэнс мае непазбежны ў такіх выпадках параўнальны аспект, улічваючы які, мы ўжо больш надзейна тлумачылі б тыя ці іншыя рысы беларускага характару. Наўрад ці выкліча здзіўленне, да прыкладу, калі ад іншаземцаў даведаемся, што беларусаў калісь успрымалі як народ з радаводнай прасцякасцю, адкрытасцю, добразычлівасцю, шчодрасцю. Дзіўным было б нешта адваротнае. Бо такая ў нас прырода. Някідкая звонку, на ўсе бакі адкрытая зямля наша не пазбаўлена ўрадлівасці. Не маглі ганьбаваць ёю і госці, калі ішлі з чыстымі намерамі, таму што заўжды атрымлівалі прытулак, хлеб, соль і ўсё астатняе. Богам дадзенае тутэйшаму люду. Не без падстаў адзначалася, што продкі нашы пра-авітыя, сціплыя, непераборлівыя. Усё, што мелі, яны здабывалі потам і мазалямі, за кошт сваёй працы, шчырай ды паўсядзённай, ніколі не квапіліся на чужыя скарбы. Даўно лічыцца, што беларусы па натуре згодалюбныя. А хіба магло інакш вызначыцца пры такім менавіта гістарычным накіраванні? Наш народ прыняў на сябе амаль усе вядо-мыя славянскаму свету навалы, перанёс жahlівыя страты і як ніхто

спазнаў цану міру, жыццёва неабходнай памяркоўнасці. Часам гэта, праўда, атаясамліва ецца з падатлівасцю, змогаю. Хоць прычына тут іншая: беларус не мае патрэбы сцвярджаць сваю годнасць аспрэчваннем правоў іншых альбо проста славіцца дужэйшым, багацейшым, прыкметнейшым.

Хоць апошняе ўжо выяўляецца не толькі і не столькі «поглядам з боку». Таму не менш значны (каб проста выверыць усё нагаданае, калі нават не ставіць іншых мэт) другі накірунак даследавання—што найтрывалей і найвыразней замацавалася ў фальклорнай спадчыне. Тут нельга прэтэндаваць на ўсеахопны разгляд мноства жанраў, а дзеля пробы досыць будзе звярнуцца да мудраслоўяў. І выбіраючы з іх апорныя, мы наўрад ці абмінем, напрыклад, такія: *Міль той куток, дзе абрэзалі пупок / Няма лепш за той куток, дзе вязалі пупок. На чужой старонцы, як на скале сасонцы. На праўдзе свет стаіць. І на чорта ёсць рада. Не рабі ліхога і не бойся нікога. Якая справа, такая і слава. Як пражывеш, так і праслывеш. Як гукнеш, так і адгукнецца. Якое карэнне—такое насенне. На каго людзі—на таго і Бог. Ідзі з людзьмі—не згубішся. Гуртам і ў бядзе лягчэй. Праца ды рукі—моцныя зарукі. Хто робіць, той і мае. Не чакай з неба дараванага хлеба. Дармавога няма нічога. Паліраць збірайся, а жыта сей. Умеламу рукі не балаяць. Ранняя птушка крыльцы цярэбіць, а позняя вочкі трэ. Не смейся чужой бядзе: свая на градзе. У чужое шчасце не укупішся. Згода будзе, нягода руйнуе. Рада людзей ратуе. Добрае брацтва лепш за багацтва...*

У сувязі з падобнымі пошукамі ніколі нельга забывацца: праявы адметнасці этнасу найперш фіксуюцца ў мове як кодзе супольнай памяці і ў мастацкай культуры як адметнай цэльнасці светаўспрымання, што, адпаведна, ўплывае на адзінства стылю жыцця. Фальклор і мастацтва слова наогул у такой сістэме адліку—самая трывалая і самая надзейная для рэканструкцыі форма перадачы нацыянальнага духу, этнічнага самаўсведамлення.

У адрозненне ад фальклору, праўда, творы пісьмовай спадчыны цяжэй паддаюцца такому аналізу. Нават таму ўжо, што вобразны свет таго ці іншага пісьменніка не абавязкова нясе дакладныя, у чыстым выглядзе, рысы этнічнай адметнасці. Абагуленага ж індэксу матываў нацыянальнага мастацтва ў нас пакуль што няма. Як няма, на жаль, і ўвогуле спецыяльных распрацовак падобнага плану. Тым не меней нават без статыстычнага падмацавання можна вылучыць метафарычныя знакі, вобразы, сімвалы, якія перадаюцца з пакалення ў пакаленне—калі свядома, а часцей, відаць, неўсвядомлена,—бо якраз фіксуюць тое, што, нягледзячы на розныя змены, зрухі, пераломы, захоўвае глыбінная памяць. Падкрэслім: тут важная не так сама па сабе частотнасць матываў, як трываласць іх ва ўжытку, дыяпазон насычэння зместам, здольнасць выяўлення, акрамя індывідуальнага, характэрнага эстэтыцы і светапогляду супольнасці. Іпакш кажучы, нас перад усім цікавяць вобразы, уласцівыя ўсёй нацыянальнай культуры (топасы), а сярод іх, адпаведна, тыя, што вызначаюць дамінанты светаадлюстравання (архетыпы).

Вядома, што аналіз немагчымы без сістэмнасці. Таму, каб выкладзенны далей назіранні і развагі не былі ўспрыняты як плён проста «гуллівай думкі», лепш за ўсё пачаць з разгляду таго, што адлюстроўвае звыклы навакольны свет і адначасова закранае важнейшыя каардынаты быцця.

Не ўчора адкрыта, ды нікім пакуль не абвергнута, што адметныя этнічныя рысы залежаць ад умоў, пры якіх той ці іншы этнас фарміраваўся. І ў ліку адрозненняў, побач з вонкава-фізічнымі прыметамі, звычайна стаяць таксама псіха-эмацыянальная канстытуцыя, мадэль паводзін і кантактавання, мадэль свету, шкала вартасцей, склад мыслення... А, сапраўды, хіба ж выпадкова народы Крайняй Поўначы карыстаюцца дзесяткамі назваў для характарыстыкі рознага якаснага стану снежнага покрыва, якое амаль ва ўсіх астатніх мовах называецца адным словам «снег»; зноў-такі, няўжо без дай прычыны ірландцы (мараходы, рыбакі) назіпалілі не адзін дзесятак назваў ветру і г. д.? Бадай, нельга не пагадзіцца, што асаблівы светапогляд, код супольнай памяці, адрозны хранатоп звязаны з адпаведнай этнапрасторай, абумоўлены ёю. Іншая

справа, што нас гэта не заўсёды цікавіла і на «апазнавальныя знакі» ў комплексе мы не звяртаем увагі, нават калі непасрэдна сутыкаемся. Зразумела, цяжка ахапіць, а тым болей сістэматызаваць і асэнсаваць усе іх разнавіднасці, шматстайныя формы выяўлення. Возьмем самае простае—так званы нацыянальны пейзаж у розных відах мастацтва. Сімпатматычна, што ў гэтых творах, як правіла, немагчыма адасобіць выяўленчыя сродкі ад семантыкі выявы, форму ад зместу. Калі падыходзіць, што называецца, з вялікім рахункам, нацыянальны пейзаж не можа не быць у пэўным сэнсе ідэаграмай: этнас у сусвеце. Прычым, увасабляючы горы ці даліны, мора ці сажалку, вінаграднік ці канаплянік, чароды страусаў ці гракоў, кветкі лотасу ці барвінку, мастак ужо прадугледжвае адпаведны каларыт, у тым ліку і чыста фармальныя, здавалася б, прыметы—гаму колераў, пэўны настрой, свой рытм. Карацей, у такіх выпадках адлюстроўваецца якраз тое, паводле чаго можна ідэнтыфікаваць творчае самавыяўленне этнасу. І, дарэчы, высвятляецца, што на яго не робяць вызначальнага ўплыву ні адвольнасць пошукаў канкрэтнага аўтара альбо нейкай мастацкай школы, ні прысуды бягучай (па абавязку) крытыкі, ні нарматыўнасць любога кірунку (класіцыстычная ці сацэрэалістычная), ні так званыя «сацыяльныя заказы»... А гэта значыць, што заўсёды актуальны і невычэрпна важны сэнс мае пытанне: у чым свосасаблівае беларускага духоўнага акту, якія вобразы свету найбольш характэрныя беларусам?

Поўныя, надзейна абгрунтаваныя адказы на яго, напэўна, атрымаем у будучыні, але нельга ўхіляцца ад гэтага разгляду і цяпер, калі хоць больш-менш акрэслена падагульваюцца назіранні, што, у сваю чаргу, можа спрыяць далейшым пошукам. Напрыклад: пры ўвасабленні прасторавага руху беларускае мастацтва параўнальна часта выкарыстоўвае матыў скрыжавання, раздарожжа, «ростані», а рух часу найбольш прыкметна акцэнтуюцца ў стадыях пераможку, пераходу, «пярэаднія».

Суадносна з гэтым, дарэчы, не лішне скіраваць увагу да народнага календара, у прыватнасці, да свята, якое нездарма набыло асаблівае значэнне, а ў вуснай народнай творчасці і пазнейшым мастацтве замацавалася праз вялікую колькасць назваў сімвалічна-персаніфікацыйнага зместу: *Купалле, Купалля, Купаллялё, Купала, Купало, Купайло, Купалка, Купалачка, Купалінька, Купальнічак, Купаліш, Купалночка, Купальская ноч...* Пад любой назваю, пры ўсіх варыянтах абраднасці яно азначае нішто іншае як мяжу прыродных цыклаў, летні сонцаварот—паводле спрадвечных уяўленняў, тады неба расчыняецца, а ўсе стыхіі (зямля, вада, паветра, агонь) паўстаюць у найбольшай моцы і спрыяльнасці чалавеку. Зноў-такі не выпадкова ў купальскіх рытуалах асабліваюць значнасць маюць узмежныя фазы—змярканне, калі распальваюцца вогнішчы; поўнач, калі можна адшукаць папараць-кветку; досвітак, калі трэба ўсачыць, як «сонца грае».

Вызначаючы самыя характэрныя мастацтву беларусаў «візіі неба», таксама нельга абмінуць засяроджанасці на з'явах пераходу, змены, мяжы існасці. Ужо словы «небасхіл, -край, -скат» у першасным сэнсе кажуць самі за сябе. А яшчэ не лішне заўважыць, што часцей паэтызуюцца не дзённы, пры сонцы, стан неба, а вечаровы ці ранішні; апроч таго, не толькі шырока распаўсюджанымі, але і свосасабліва насычанымі сталі ў нас вобразы маладзіка, знічкі/зніча.

Бясспрэчна вялікую ролю ў светаадлюстраванні маюць ландшафтныя знакі. І беларусам, відаць, самы істотны той, якому дадзена больш за іншыя назваў: *балота, багна, бездань, віць, волага, гала, дрыгва, ілішара, мраіва/міроіва, нетра, твань...* Распаўсюджанасць вобразаў такой семантыкі (нават калі не злучаць яго з абагуленым—«Палессе») пацвярджаецца ўжо загалоўкамі літаратурных твораў: «Дрыгва» і «У балоце» Я. Коласа, «На балоце» З. Бядулі, «Жывое балота» і «Сон на балоце» М. Чарота, «Балаты разлягліся абাপал ракі» У. Дубоўкі, «Дрыгва» Ф. Аляхновіча, «Людзі на балоце» І. Мележа, «Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў» У. Караткевіча, «Дрыгва» А. Лойкі, «Было балота» А. Разанава. Не лішне падкрэсліць, што большасць пералічаных твораў—хрэстаматыйныя. Праўда, ацэначны змест не заўсёды аднолькавы, свядомасць новага часу «балотны свет» успрымала пераважна з адмаўленнем, што стала прычынаю ўзнікнення тэматычнай лініі «антыдрыгвы», ледзь не

самай паказальнай у адпаведны перыяд развіцця беларускай савецкай літаратуры. Але гэтым разам нас цікавіць іншае: чаму вобраз балота—пад надзеённымі ўплывамі і незалежна ад іх, у свядомым і неўсвядомленым акцэнтаванні—застаецца-такі неадменным складнікам беларускай панарамы, карціны, мадэлі свету? А яшчэ важней: як ён стасуецца з уяўленнямі, замацаванымі ў вусна-паэтычнай творчасці даўнейшых часоў і неспрэчна ў моўна-магічных формулах, народнай касмагоніі?

Жанр і канкрэтныя мэты нашага выступлення абмяжоўваюць у магчымасцях даць разгорнуты аналіз адпаведнага матэрыялу. Тады нагадаем толькі хрэстаматыйныя прыклады некалькіх планаў: паданні «Пра Бога і чорта», «Пра Нёман і Лашу», «Ад чаго Нясвіж пайшоў», замовы «Ад нячыстай сілы», «Ад ляку», «Ад ліхаманкі», «Ад лішай», «Ад зубнога болю», абрадавыя песні «Навокала балоцэйка...», «Хадзілі дзеўкі па балоту...», «Хадзіла пава па балоце...», «Кругла, мала балотачка...»

Трывалыя знакі адлюстравання прыроды так ці інакш вынікалі з глыбіннай сутнасці адпаведных з'яў, рэалій. І ў дадзеным выпадку патрабуецца ўлік таго, што балота, як зямля і вада ў непадзеленасці, пэўным чынам увасабляе першасны стан свету (да падзелу на «твёрд—хляб»), а таксама няспыннасць зменаў (на балотах існуюць крыніцы, пачынаюцца ручаі ды рэкі, на іх месцы ўтвараюцца як азёры, так і дзялянкі сушы...)

Што да значэння дрыгвы ў быцці і свядомасці нашых продкаў, то лёгка набіраецца шэраг ускосных доказаў. Ды іх можна пакінуць зараз у баку. А вось працягваючы агляд знакавай сістэмы нацыянальнага мастацтва, не абмінуць таго, што мае дачыненне менавіта да балотнай птушкі. Той, што вядома ў розных краях пад найменнямі *бусел*, *бусень*, *буцян*, *боцян*, *бацян*, *лелека*, *лялька*, *ляляк*... што «дзетак прыносіць», што ва ўсім календары не адну ролю мае, што «зямлю чысціць» і сваімі белымі крыламі яе ахіляе.

Нагадаем яшчэ, што з дрэў у нас асабліва паэтызуецца вярба, якая да таго ж мае адметныя сакральныя функцыі (апроч Вербнай Нядзелі, яна скарыстоўваецца, прынамсі, на Палессі, у рытуалах іншых святаў).

Абсалютызаваць выкладзенае тут, пэўна ж, не варта. У беларускай паэзіі, напрыклад, шырокае распаўсюджанне маюць вобразы, што нібыта ўраўнаважваюць тыя, на якія мы звярнулі ўвагу: з ландшафтных знакаў—*курган*, з фларыстычных—*груша-дзічка* і *шытышына*, *рунь* і *васілёк*, з зааморфных—*зязюля*, *зубр*... Мы, натуральна, памятаем пра *пушчу*, *крыніцу*, *поўню*, *жалейку*.

Нам здаецца, што адзначанае можа быць толькі ўдакладнена, а не абвергнута.

Е. А. ЛЯВОНАВА

ТВОРЧАСЦЬ М. ГАРЭЦКАГА Ў КАНТЭКСЦЕ ЗАХОДНЕЕЎРАПЕЙСКОЙ ЛІТАРАТУРЫ АБ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЕ

Неад'емнай і вызначальнай часткай жыццёвага вопыту шмат якіх пісьменнікаў XX ст. стаў іх асабісты ўдзел у першай сусветнай вайне. Глыбока ўзрушаныя бязмежнай жорсткасцю франтавой рэчаіснасці, яны не маглі так ці інакш не адлюстраваць яе ў сваёй творчасці. Зусім заканамерным быў зварот да ваеннай тэмы і М. Гарэцкага. Больш таго, яго цікавіла і спецыфіка менавіта мастакоўскага адчування вайны. У артыкуле «Беларуская літаратура пасля «Нашае нівы» (Агульны агляд)» (1928) Гарэцкі пісаў: «Дагэтуль не даследавана пытанне, як беларускія паэты і пісьменнікі прынялі імперыялістычную вайну. А ў сувязі з гэтым пытаннем цікава б было прасачыць у сусветнай гісторыі літаратуры, як, паогул, уплывае на літаратурную творчасць вайна, рэвалюцыя і ўсякая вялікая катастрофа ў жыцці людзей. Каб толькі збольшага ўзяць усе лепш вядомыя прыклады ад Дантэ і да нашых дзён, дык можна сказаць, што творчасць пісьменніка ў часе катастрофы залежыць ад таго, як яго індывідуальнасць успрымае катастрофу, і ад таго, у якой меры катастрофа зачпала яго асабістае, класавае і нацыянальнае жыццё»¹.